

Paweł Sygowski

Cerkwie w dekanacie hołubickim unickiej diecezji „Polskopołockiej“ w świetle wizytacji z 1789 roku¹

Niezwykle istotnym elementem złożonego i historycznie ukształtowanego krajobrazu kulturowego wschodnich ziem Rzeczypospolitej w XVIII wieku była kultura rozwijająca się w kręgu Kościoła Greckokatolickiego. Jej powstanie wiąże się z zawarciem unii brzeskiej w 1596 roku. Wówczas to, większość prawosławnych biskupów Rzeczypospolitej przystąpiła do jedności z Kościołem rzymskokatolickim. Początkowo Kościół unicki rozwijał się z dużymi trudnościami, wiążącymi się z wydarzeniami politycznymi XVII wieku. Najazdy obcych armii, a szczególnie występujących w obronie prawosławia, słynących z okrucieństwa oddziałów kozackich Bohdana Chmielnickiego i wojsk moskiewskich, spowodowały w 2. połowie tego stulecia, w okresie stabilizacji politycznej w Rzeczypospolitej, reakcję na te wydarzenia – masowe przechodzenie na obrządek unicki².

¹ Artykuł oparty jest na rękopiśmiennej księdze zatytułowanej *Akta Wizyty Generalnej Dyecezyi Polskopołockiej* z lat 1789–1790, przechowywanej w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej: APL), w zespole Chelmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKGK), nr 143 (dawna sygnatura 816). Niezwykłą wartość tej księgi polega na tym, że, według rozpoznania badacza ukraińskiego Ihora Skoczylasa, archiwum archidiecezji połockiej w większości spłonęło podczas najazdu Napoleona na Cesarstwo Rosyjskie w 1812 roku. Księga zachowała się w Lublinie być może dlatego, że ostatnim metropolitą unickim był Teodozy Rostocki, pełniący również funkcję biskupa chelmskiego. Część materiałów archiwalnych po Rostockim trafiła do unickiego Konsystorza Chelmskiego, a stamtąd do archiwum w Lublinie. Ogólne omówienie wizytacji zob.: P. Sygowski, *Unicka archidiecezja „Polskopołocka“ w świetle wizytacji z lat 1789–1790, Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*, cz. II: *Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Łańcut – Kotań, 17–18 kwiet-*

W XVIII wieku Kościół unicki poszukując miejsca w życiu religijnym i społecznym Rzeczypospolitej, asymilował dla swych potrzeb szereg elementów należących do tradycji łacińskiej. Korzystał zarówno z pewnych rozwiązań w architekturze (w planie, bryle i detalu), jak i w wyposażeniu wnętrza (barokowe ołtarze główny i boczne, chór muzyczny, organy, ambona, konfesjonał, dzwonki ołtarzowe, niektóre naczynia, szaty i księgi liturgiczne, itd.). Warto przypomnieć, że w kręgu tej kultury powstały tak monumentalne i wspiane realizacje, jak barokowe katedry w Chełmie, Lwowie, Połocku i w Witebsku, czy cerkwie bazylikańskie w Berezwezu, Poczaowie, Buczaczu, Słucku i Poddebach³. Świątynie parafialne były znacznie skromniejsze, wznoszono je głównie z drewna⁴. Wynikało to poniekąd ze specyfiki sieci parafialnej Kościoła wschodniego Rzeczypospolitej, znacznie bardziej zagęszczonej niż Kościoła rzymskokatolickiego, co stanowiło większe obciążenie dla kolatorów (głównie katolików obrządku łacińskiego).

Diecezje prawosławne przystępowały do unii w różnym czasie, ostatnie w końcu XVII i na początku XVIII wieku (przemyska, lwowska i łucka). Wynikały stąd opóźnienia w adaptowaniu rozwiązań przyjmowanych przez Kościół unicki na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ważną rolę w kształtowaniu się sztuki tego kręgu odgrywały również miejscowe tradycje religijne i budowlane, a także tradycje lokalnych ośrodków artystycznych (malarzskich, rzeźbiarskich). W dotychczasowych badaniach nad tradycją kulturową Kościoła wschodniego na ogół nie dostrzegano tradycji unickiej,

nia 2004 roku, Łańcut, 2004, s. 385–465. Za uwagi merytoryczne dziękuję dr. Andrzejowi Gilowi, a za komputerowe opracowanie map inż. Andrzejowi Kozłowskiemu.

² L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce, Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków, 1969, s. 781–1049.

³ Na ten temat zob. P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków, 2003.

⁴ W latach 1759–1762 w diecezji chelmskiej wśród 537 cerkwi – 12 było murowanych; zob. P. Sygowski, *Unicka diecezja chelmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryhly z lat 1759–1762, Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym*, Przemyśl, 2000, s. 249.

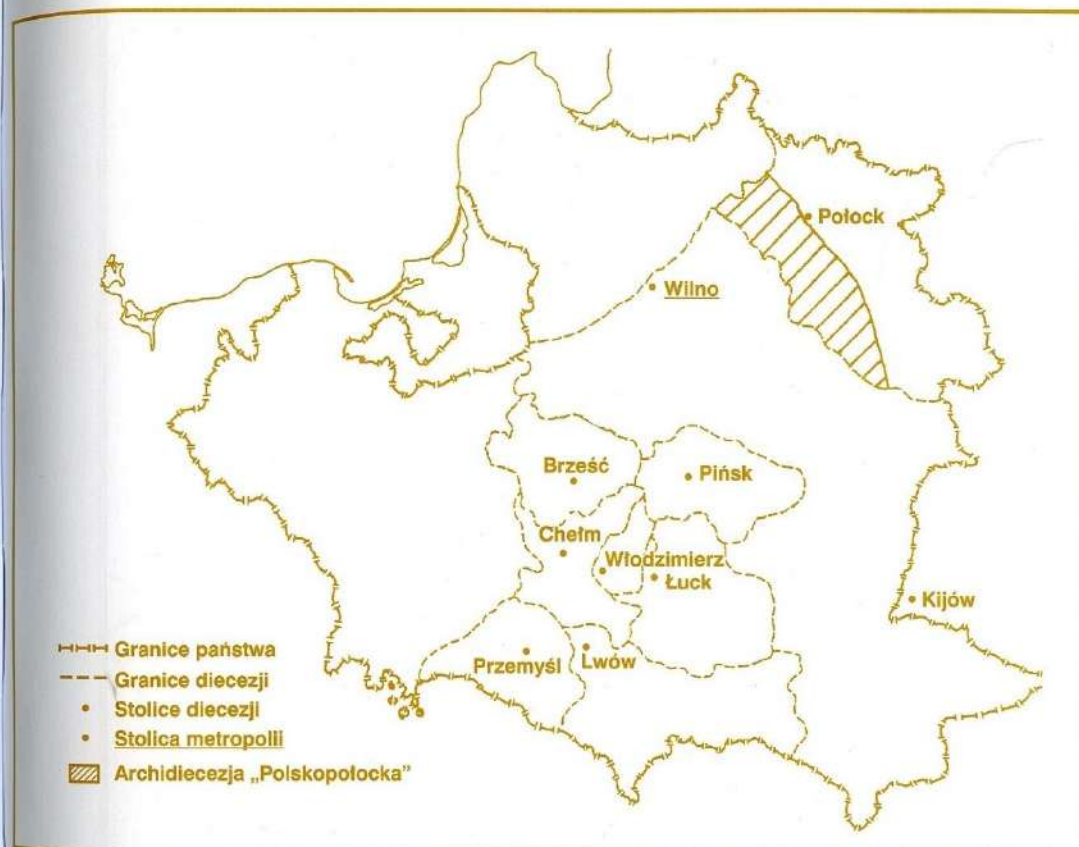
jako odrębnego zjawiska kulturowego. Podejmują je głównie uczeni z Ukrainy, którzy (podobnie jak i badacze z Białorusi) badają tę sztukę pod kątem narodowych tradycji, niezmiernie zaś rzadko jako odrębną tradycję kulturową powstałą w określonym kontekście historycznym. Badacze z Polski rozpatrują tradycję unicką w kontekście dziejowym Rzeczypospolitej, czyli państwa, w którym ona powstała dla wyznawców wielu narodowości. W skromnym zakresie badania nad sztuką unicką prowadzone są również na terenie Litwy.

Obrządek unicki przetrwał dziś głównie w części dawnej Rzeczypospolitej zajętej w I rozbiórce przez Austrię – obecnie głównie terenie południowo-zachodniej Ukrainy i południowo-wschodniej Polski.

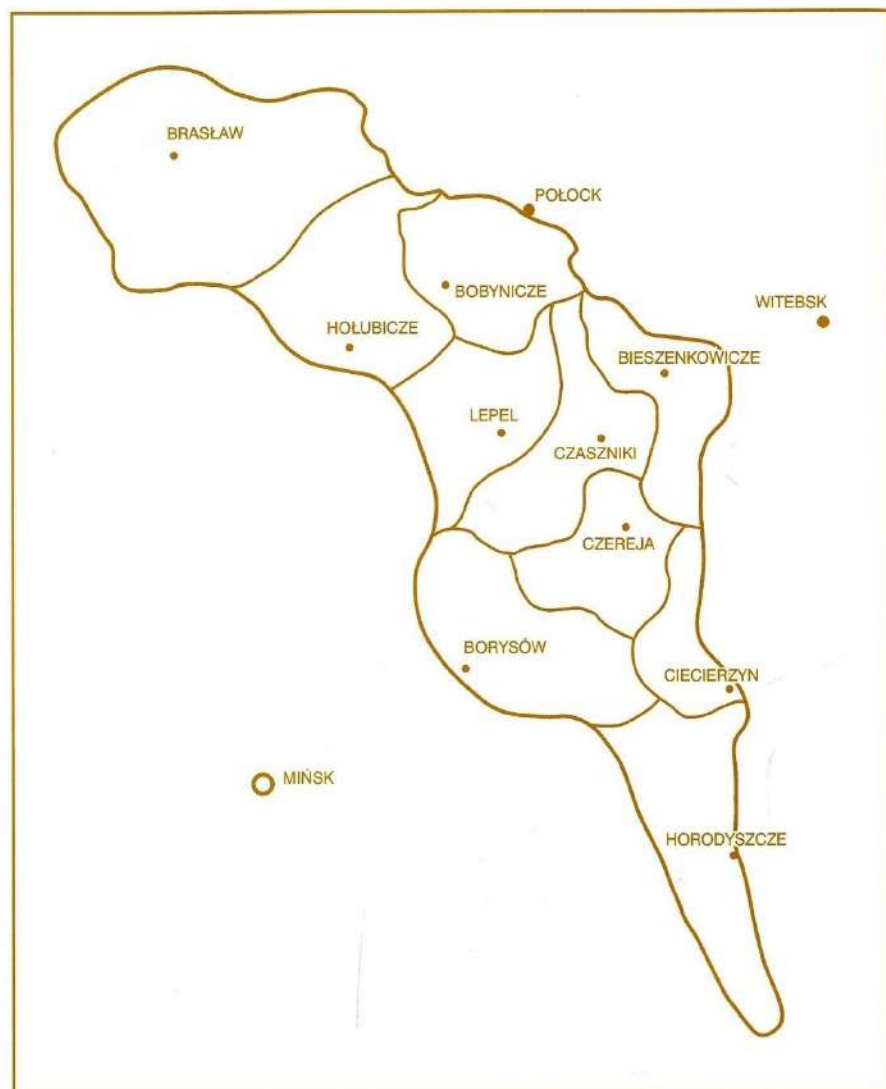
Po rozbiorach Rzeczypospolitej większość terenów zamieszkałych przez unitów zajęli Rosjanie. Proces likwidacji tego Kościoła na terenach włączonych do cesarstwa rosyjskiego zaczął się natychmiast. W konsekwencji różnego rodzaju działań Rosjanie w 1839 roku formalnie znieśli Unię na terenach włączonych do cesarstwa rosyjskiego, a w 1875 roku zlikwidowali ją na obszarze Królestwa Polskiego. Likwidacja łączyła się z usuwaniem naleciałości łacińskich z wyposażenia i liturgii, z przekształcaniem starych i budowaniem nowych cerkwi w rosyjskim, imperialnym stylu narodowym⁵. Straty spotęgowały obie wojny, rewolucja październikowa i akcja niszczenia wszelakich przejawów życia religijnego w epoce walczącego ateizmu i społecznych przekształceń (w tym przesiedleń ludności) za czasów totalitarnych systemów komunistycznych. Konsekwencją tych wydarzeń jest prawie całkowita utrata materialnego i duchowego dorobku kultury unickiej, a poprzez to zanik społecznej pamięci o tej tradycji, także wśród badaczy.

Wobec skromnej ilości zachowanych zabytków, które nie reprezentują dawnego bogactwa tej kultury, jednym najważniejszych

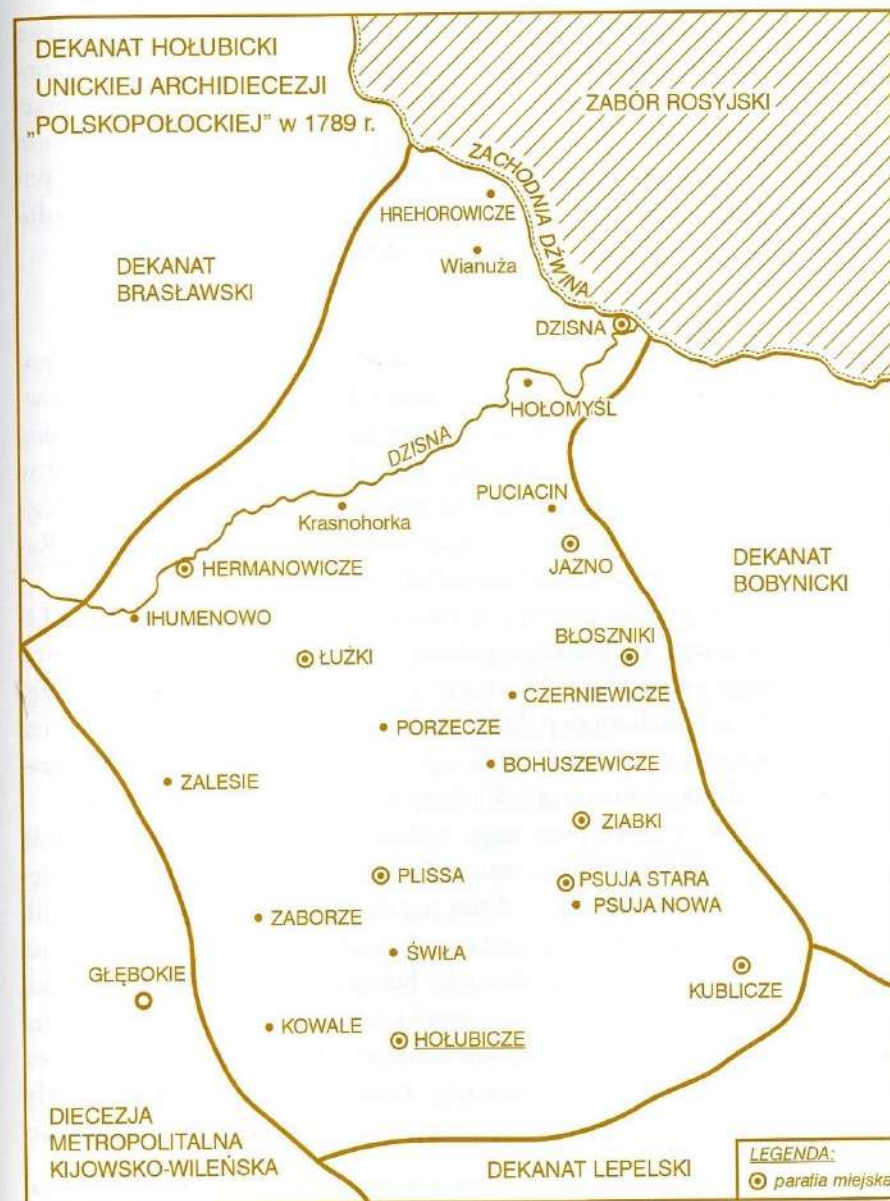
⁵ M. in. na ten temat: P. Sygowski, Ikony chełmskiej diecezji prawosławnej (do czasów Unii Brzeskiej) na tle dziejów Kościoła Wschodniego na Lubelszczyźnie (historia, stan badań, obiekty zachowane), *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna: Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki*, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku, Łańcut, 2003, s. 307–339.

Diecezja „Polskopołocka” w latach 1772–1793 na tle sieci diecezjalnej metropolii kijowskiej

Diecezja „Polsko-połocka” z podziałem na dekanaty w latach 1789–1790

Dekanat hołubicki diecezji „Polsko-połockiej” w 1789 roku

źródeł wiedzy o sztuce unickiej są materiały archiwalne. Podstawą poniższych rozważań jest wizytacja dekanatu hołubickiego, stanowiąca fragment księgi wizytacji „Diecezji Polskopolockiej” przeprowadzonej w latach 1789–1790 i przechowywanej w Archiwum Państwowym w Lublinie. Wspomniana diecezja obejmowała pozostały przy Rzeczypospolitej po pierwszym rozbiore (1772) południowo-zachodni teren unickiej archidiecezji połockiej.

Metropolia unicka kijowska ukształtowała się ostatecznie na początku XVIII wieku i objęła osiem diecezji: metropolitalną kijowską archidiecezję połocką, diecezje pińską, włodzimiersko-brzeską, chełmską, łucką, przemyską i lwowską⁶. Metropolita rezydował w Wilnie, w pałacu metropolitalnym przy cerkwi Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, a od lat 30-tych XVIII wieku także w Radomyślu (między Kijowem a Żytomierzem).

Zajmująca północny-wschodni obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego archidiecezja połocka, druga pod względem wielkości, odgrywała w dziejach unii ważną rolę. Jej władcy stosunkowo często zostawali metropolitami. Arcybiskupem połockim był również pierwszy unicki męczennik – Jozafat Kuncewicz, zabity przez prawosławnych mieszczan Witebska w 1623 roku⁷.

W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej wschodnia część archidiecezji obejmująca blisko $\frac{2}{3}$ jej terytorium została zajęta przez Rosjan. Spośród 601 parafii unickich i ponad stu ich filii, przy Rzeczypospolitej zostało 179 parafii i 141 filii. Podzielono je na 10 dekanatów: bieszenkowicki, bobyński, borysowski, brasławski, ciecierzynski, czasnicki, czerejski, hołubicki, horodyszczański i lepelski. Tę część diecezji, dla odróżnienia jej od części zajętej przez Rosjan, określono jako diecezję „Polskopolocką”. Jej cerkwie zostały opisane podczas wizytacji trwającej od lipca 1789 roku do maja 1790

⁶ W. Kolbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: Struktury administracyjne*, Lublin, 1998.

⁷ В. Пануцэвіч, *Сьвяты Язафат, архіепіскап полацкі*, Полацк, 2000.

roku, za czasów metropolity „Całej Rusi” Teodozego Rostockiego. Wizytatorem był ksiądz Izajasz Szulakiewicz „Opat Koadjutor BorysoHlebski Połocki”.

Dekanat hołubicki tworzyły 22 parafie i 5 filii. Z tej liczby 10 cerkwi parafialnych znajdowało się w miastach i miasteczkach (Błoszniki, Dżisna, Hermanowicze, Hołubicze, Jazno, Kublicze, Łużki, Plissa, Stara Psuja i Ziabki). Dwie miejscowości, w których były parafie – Porzecze i Zaborze, w końcu XIX wieku określono jako „wieś zwaną miasteczkiem” (w poniższych rozważaniach potraktowane są one jednak jako cerkwie wiejskie)⁸. 10 parafii było parafiami wiejskimi (Bohuszewicze, Czerniewicze, Hrehorowicze, Hołomyśl, Ihumenowo, Kowale, Nowa Psuja, Puciacin, Świła i Zalesie). Parafia w Hołomyślu miała dwie kaplice filialne (Krasnohorka i Przemyśl). Również dwie kaplice należały do parafii w Puciacinie, jednak nie zostało określone, gdzie dokładnie się znajdowały – wizytator zanotował jedynie: „Do tej Cerkwi Parafialnej Kaplice należą dwie”. Te cztery kaplice zostały tylko wspomniane, nie podano ani ich wezwania, ani nie dokonano ich opisu. Jest to regułą w całej tej wizytacji. Jednym z nielicznych wyjątków jest opis cerkwi filialnej w Wianuży, jak notuje wizytator „Affiliowanej do Cerkwi Parafialnej Hrehorowickiej”. Warto odnotować, że kaplicy filialnej nie miała żadna z parafii miejskich.

Zwraca uwagę, że stolicą dekanatu było jedno z najmniejszych miasteczek regionu, liczące w końcu XIX wieku 118 osób, podczas gdy jego największe miasto – Dżisna – miało 6646 mieszkańców⁹. Być może istotną rolę odegrała tu osoba księdza dziekana – najbardziej odpowiednim do pełnienia tej funkcji mógł być w omawianym czasie paroch hołubicki. Niewykluczone jednak, że w tym przypadku miała znaczenie starsza dekanalna tradycja Hołubicz.

Dekanat hołubicki wizytowany był chronologicznie jako drugi, po przylegającym do niego od północy dekanacie brasławskim.

⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: *SGKP*), t. 8, Warszawa, 1887, s. 833–834; t. 14, Warszawa, 1895, s. 202–203.

⁹ *Hołubicze* [w:] *SGKP*, t. 2, Warszawa, 1881, s. 678; t. 3, Warszawa, 1882, s. 113; t. 15, cz. 1, Warszawa, 1900, s. 571. *Dżisna* [w:] *SGKP*, t. 2, Warszawa, 1881, s. 296–297.

Nie wszystkie protokoły wizytacyjne są dokładnie datowane, ale na podstawie zachowanych kilku dat dziennych wiadomo, że wizytację przeprowadzono w czasie dwu podróży. Pierwsza, krótsza, na przełomie września i października 1789 roku (wizytowano cerkwie w Ihumenowie, Ziabkach oraz zapewne w Hermanowiczach), druga na przełomie października i listopada tego roku, kiedy odwiedziono resztę parafii. Najwcześniejszą datę – 29 września – posiada wizyta parafii w Ihumenowie, najpóźniejszą, 13 listopada, wizyta parafii w Kubliczach.

Akta wizytacji czterech parafii noszą datę 3 listopada: Puciacin, Jazno oraz odleglejsze Porzecze i Łużki. Taka trasa podróży była teoretycznie możliwa, choć praktycznie mało realna. Należy pamiętać, że protokoły wizytacji poszczególnych świątyń sporządzano w miejscu wizytacji co najmniej w dwóch egzemplarzach, z których jeden pozostawał w parafii, a drugi zabierano do konsystorza i przepisywano do odrębnej księgi. Jak można podejrzewać, przepisujący niejednokrotnie upraszczał sobie pracę i zapewne nie przywiązywał wagi do mniej istotnych szczegółów. Jak się wydaje, bardziej więc logiczne jest takie itinerarium wizytatora, w którym Łużki i Porzecze odwiedził na początku października, po drodze z Hermanowicz do Ziabek (czyli trzeciego października). Każe to z pewną ostrożnością podchodzić do niektórych innych zapisów w księdze.

Kolatorami cerkwi miejskich była lokalna szlachta. Brak wśród kolatorów przedstawicieli rodów magnackich. Świątynie stojące w miastach i miasteczkach znajdowały się w opiece kolatorskiej: „Panów Buynickich i Suszyńskich” (Hołubicze), „Joachima Doboszyńskiego Kommissarza Cywilno W. P. W~a Poł~go Szambelana J. K. Mci” (Ziabki), „Tadeusza Kociella Stt~sty Oszmiańskiego” (Jazno), „Koziełła Starosty Dziśnieńskiego” (Dzisna), „Panów Podbipientów” (Plissa), „Panów Rohozów” (Stara Psuja), „Szyryna Koniuszego Pott~. Brasławskiego” (Hermanowicze), „Hieronima Tyszkiewicza Star~stty Kiermlskiego” (Kublicze), „Tyszkiewiczów Połkowników Woysk WXLitt~go” (Błoszniki), „Tadeusza Żaby Wojewody Poł~go” (Łużki). Cerkwie wiejskie były w kolacji: „WWXX Bazy-

lianów Wileńskich” (Zalesie), „Xawerego Chomińskiego W~dy Mścislawskiego” (Ihumenowo – do 1773 roku pod opieką „XX~ży Jezuitów Kollegium Poł~go¹⁰), „WWXX Karmelitów Klasztoru Głębockiego” (Kowale i Świła), „Dominika Korsaka Koniuszego Wdzt. Poł~go” (Nowa Psuja), „Stefana Korsaka Sędziego Pogranicznego” (Puciacin), „Anny Kossowowej Koniuszyny Witebskiej” (Hrehorowicze), „Jana Nornickiego Chorążego Poł~go” (Bohuszewicze), „Marcina Oskierki Marszałka P~u Oszmiańskiego” (Wianuża, filia Hrehorowicz), „Hrabi Michała Pocięja Sttr~sty Rohaczewskiego” (Porzecze), „Sielickiego Kasztelana Poł~go” (Czerniewicze), „Wazgierda Podstolego” (Hołomyśl), „Antoniego Despota Zenowicza Podkomorzego Poł~go” (Zaborze).

Wezwania cerkwi są na ogół zgodne z tradycją Kościoła wschodniego. Cztery cerkwie noszą wezwanie „Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny” (Hołubicze, Ihumenowo, Kowale, Puciacin), po dwie cerkwie – „Przemienienia Pańskiego” (Jazno, Świła), „Św. Michała Archaniola” (Stara Psuja, Wianuża), „Św. Mikołaja” (Dzisna, Łużki), „Śś. Piotra i Pawła” (Błoszniki, Zaborze), „Świętej Trójcy” (Porzecze, Ziabki). Inne wezwania to: „Narodzenia Najświętszej Marii Panny” (Czerniewicze), „Protekcji Najświętszej Marii Panny” [Pokrowy] (Zalesie), „Św. Eliasza Proroka” (Nowa Psuja), „Św. Jana Chrzciciela” (Hołomyśl), „Św. Praxedy” (Plissa), „Śś. Kosmy i Damiana” (Kublicze). Zwraca uwagę zdecydowanie unickie wezwanie „Bł~go Jozafata” cerkwi w Bohuszewiczach. Przy opisie świątyń w Hrehorowiczach i Hermanowiczach nie podano wezwań.

Spośród 23 opisanych cerkwi dekanatu 22 były wzniesione z drewna, a tylko jedna – w Hermanowiczach była murowana. Wśród 179 cerkwi diecezji „Polskopółockiej” murowane były tylko dwie – oprócz hermanowickiej, cerkiew w Poczajewicach (dekanat czasnicki). Cerkiew w Hermanowiczach w czasie wizytacji była budowlą jeszcze nową, niepoświęconą, bez wezwania i wyposażenia, toteż

¹⁰ Wynika to z informacji o „Funduszu” cerkwi (APL, ChKGK, nr 143, k. 42v) oraz z hasła *Ihumenowo* [w:] SGKP, t. 3, s. 254–255.

wizytator niestety nic nie wspomniał o jej wyglądzie. Wiadomo jedynie, że „wszystek sprzęt” miał być przeniesiony do nowej świątyni ze stojącej jeszcze starej drewnianej budowli. Ta druga cerkiew, prawdopodobnie przeznaczona do rozbiórki, również nie została opisana. Parafia była wówczas „w zawiadowaniu Bazylianów Klasztoru Berezweckiego”. Fundatorem cerkwi był nieokreślony z imienia Szyryn – koniuszy powiatu brasławskiego. W tym czasie właścicielem miasteczka, koniuszym brasławskim był Ignacy Szyryn. Był on fundatorem tutejszego kościoła, interesującego przykładu „baroku wileńskiego”. Podawana data budowy zachowanej świątyni, rok 1787, wskazuje zapewne czas zakończenia budowy¹¹. Jest prawdopodobne, że zaraz po zakończeniu tej „fabryki”, być może korzystając z usług tych samych budowniczych, Szyryn przystąpił do wznoszenia cerkwi, która była gotowa już w końcu września 1789 roku. Niestety cerkiew już nie istnieje. Nie wiadomo, jakie były jej losy. Pewnym śladem być może wzmianka w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* o murowanej kaplicy katolickiej świętych Piotra i Pawła, która stała po drugiej stronie przepływającej przez miasto Dżisny (tu zwanej Dżisienką). Kaplicę miał fundować jednak nie Ignacy Szyryn, lecz jego syn Justyn¹². Z opracowania Napoleona Rouby można wnioskować, że stała ona jeszcze na początku XX wieku¹³. Obecnie w Hermanowiczach istnieje drewniana cerkiew staroobrzędowców wzniesiona na początku XX wieku¹⁴.

¹¹ Rok 1787 jest powszechnie przyjętą datą budowy kościoła; zob. M. Morełowski, *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno, 1939, s. 301. T. Gabrus, w oparciu o wizytację zachowaną w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu w Wilnie, rozciąga czas budowy kościoła na lata 1770–1787; zob. T. Габрусь, *Мураваныя харалы: Сакральная архітэктура беларускага барока*, Мінск, 2001, s. 253. Może to oznaczać, że budowę kościoła rozpoczął jeszcze Józef Hylzen, który w 1782 roku sprzedał Hermanowicz Józefowi Szyrynowi; zob. *SGKP*, t. 3, s. 62–63; t. 15, cz. 1, s. 556.

¹² *SGKP*, t. 3, s. 62–63.

¹³ N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wilno, 1909, s. 70. Być może Rouba jedynie przepisał dane ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*.

¹⁴ А. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, Мінск, 2001, s. 56–57.

Pozostałe cerkwie dekanatu były drewniane. Z opisów wizytacyjnych niewiele możemy dowiedzieć się na temat ich planów. Dwie określono jako „okrągłe”: jedna z nich była jednokopułowa – w miasteczku Hołubicze, druga zaś trójkopułowa, w Czerniewiczach. Ich „okrągłość” odnosiła się zapewne do oktogonalnej nawy głównej. Cztery cerkwie określono jako „krzyżowe”, czyli na planie krzyża, raczej równoramiennego. Z nich trzy pięciokopułowe były wyłącznie cerkiewiami wiejskimi: w Hołomyślu, Kowalach i Świle (te dwie ostatnie w kolacji karmelitów z Głębokiego). Jedna cerkiew „krzyżowa” – w miasteczku Błoszniki – była czterokopułowa.

Więcej informacji dotyczy brył cerkiewnych, ale bez wiedzy o ich planach nie możemy dokładniej określić wyglądu tych świątyń. Zwraca uwagę stosunkowo duża różnorodność rozwiązań. O bryłach trzech cerkwi właściwie nie wiadomo nic – o wspomnianej murowanej świątyni w Hermanowiczach oraz o dwu cerkwiach w złym stanie: miejskiej w Łużkach („nikczemna i niesposobna do odprawy nabożeństwa”) i wiejskiej w Zalesiu („ruynująca się”). Zapewne nie warte były one wzmianki w perspektywie potrzeby wzniesienia tu nowych świątyń. Również nowa cerkiew w Porzeczcu opisana została dosyć ogólnie, jako „brusowana Gątami kryta”. Może to oznaczać, że była to świątynia bezkopułowa, o prostej bryle (jednoprzestrzennej lub dwudzielnej), krytej np. dwuspadowymi dachami.

Pozostałe cerkwie to obiekty zwieńczone kopułami. Wśród nich było 7 cerkwi jednokopułowych (w tym wspomniana wyżej „okrągła” w Hołubiczach, oraz cerkiew filialna w Wianuży), 3 – dwukopułowe, 4 – trójkopułowe (tu również wspomniana wyżej „okrągła” w Czerniewiczach), 3 – pięciokopułowe (wymienione wyżej) oraz jedna dwuwieżowa z jedną kopułą.

Z tej grupy wśród cerkwi miejskich były dwie o nieokreślonej bryle (w Hermanowiczach i Łużkach), 3 – jednokopułowe (wspomniana „okrągła” w Hołubiczach oraz w Ziabkach i Dziśnie), dwie dwukopułowe (w Jaźnie i Starej Psui – ta z jedną kopułą dużą „z gankiem” (!) i jedną kopułą małą), jedna trójkopułowa (w Plissie – cerkiew

stara). Wspomniana już świątynia czterokopułowa „krzyżowa” w Błosznikach (stara) miała trzy kopuły duże, „a czwartą maleńką”.

Nowym, stosunkowo rzadkim rozwiązaniem, zastosowanym w architekturze cerkwi XVIII wieku były cerkwie dwuwieżowe, nawiązujące do barokowej architektury kościołów rzymskokatolickich. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego kościoły te charakteryzują się interesującą bryłą i detalem. Swoistą ich estetykę określa się jako „barok wileński”. Także na terenie objętym przez dekanat hołubicki znajdowały się ciekawe realizacje w stylu „baroku wileńskiego” – dwuwieżowe kościoły w Hermanowiczach i Łużkach. Spotykamy je także w niedalekiej okolicy – w Druł, Głębokiem, Dunilowiczach i Łuczaju.

Na terenie całej diecezji „Polskopołockiej” znajdowało się trzynaście drewnianych cerkwi dwuwieżowych, w tym sześć w dekanacie brasławskim¹⁵. Warto podkreślić, że tego typu cerkwi jest tu więcej, niż w innych diecezjach unickich. Zapewne wiązało się to z faktem, że na tym właśnie terenie wzniesiono wówczas wiele wspólnych dwuwieżowych świątyń murowanych w stylu „wileńskiego baroku”, takich jak sobór sofijski w Połocku – katedra archidiecezji – czy, najwspanialsza realizacja tego stylu – bazylińska cerkiew w Berezwechu, leżącym w pobliżu granicy omawianego dekanatu hołubickiego. Cerkwi takich było tu więcej, m.in. w Witebsku, Tołoczynie. Dwuwieżowymi barokowymi budowlami były również cerkwie prawosławne w Mohylewie, Mińsku, czy w Słucku¹⁶.

W dekanacie hołubickim dwie wieże posiadała cerkiew w miasteczku Kublicze. Była „stara brusowana z kruchtą dranicami kryta z dwoma wieżami i kopułą dużą z krzyżem żelaznym w koło tarcicami obita”. Przy niej znajdowała się „Zakrystia po lewej stronie”. Obok cerkwi na „oparkanionym” cmentarzu stała „brusowana” dzwonnica, w której było „Dzwonków 3”. Ciekawe, że cerkiew określono

¹⁵ P. Sygowski, Brasławski dekanat unickiej archidiecezji połockiej (cerkwie i ich wyposażenie) w świetle wizytacji z roku 1789, *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 5, red. I. Rolska-Boruch, J. Lilejko, Lublin, 2004, s. 393–422.

¹⁶ Na ten temat zob. m. in.: R. Brykowski, Drewniane dwuwieżowe świątynie w Rzeczypospolitej, *Biuletyn Historii Sztuki*, 1991, nr 1–2, s. 27–51; P. Krasny, op. cit.

jako starą, czyli być może pochodząca z około połowy tego stulecia. Niestety nie wiadomo, kto był jej fundatorem. Nie wiadomo też nic o jej dalszych losach, poza tym, że w końcu XIX wieku były w Kubliczach dwie cerkwie prawosławne – drewniana (być może to ta wyżej wspomniana) oraz murowana – urządzona w przejętym na ten cel przez Rosjan kościele¹⁷.

Przy opisie cerkwi w Błosznikach wspomniana jest „faciata”, czyli jak można sądzić, barokowa, ozdobna elewacja frontowa, zastosowana tu w cerkwi „krzyżowej”, czterokopułowej.

Istotnymi elementami brył cerkiewnych wymienionymi w wizytacji były „babinice” i „kruchty”. Babiniec rzadko już odgrywał tradycyjną rolę części poprzedzającej nawę, otwartej do niej całą swą szerokością i wysokością, np. tak jak w Dziśnie. „Babiniec” przy „okrągłej” cerkwi w Hołubiczach pełnił funkcję przedsionka, gdyż prowadziło do niego z zewnątrz troje drzwi, a „do Cerkwi samej [nawy – P. S.] drzwi duże”. Podobnie było w kilku cerkwiach wiejskich, gdzie z „babinca” do nawy prowadziły kolejne drzwi, na ogół duże, np. „podwojne, futrowane” (Puciacin). W cerkwiach „krzyżowych” babiniec będąc jednym z ramion krzyża mógł być otwarty na nawę, np. w Kowalach (jedyne drzwi do cerkwi to troje drzwi w „babiniecu”), bądź tak jak w Świle gdzie pełnił funkcję przedsionka, gdyż z „babinca” do cerkwi prowadziły kolejne drzwi „duże z zamkiem wewnętrznym”. Określenie „kruchta” użyte przy opisie cerkwi miejskich w Starej Psui, Błosznikach i Kubliczach odnosiło się wyłącznie do przedsionka.

W opisie większości cerkwi wymieniana była zakrystia. Brak o niej wzmianki w opisie cerkwi miejskiej w Ziabkach i wiejskiej w Porzeczu (nowa cerkiew) – nie wiadomo jednak, czy faktycznie ich nie było. Brak informacji może wynikać z niedokładności opisu.

¹⁷ Od 1642 roku w mieście znajdował się kościół rzymskokatolicki ufundowany przez stolnika połockiego Józefa Klonowskiego. Kolejny kościół murowany, dwuwieżowy, został ukończony w 1783 roku (*SGKP*, t. 4, s. 833–834) i w 1867 roku przejęty na cerkiew prawosławną. Świątynię wówczas przebudowano, rozebrano wieże, a dach zwieńczono kopułą. Świątynia została spalona przez Niemców w 1942 roku; zob. A. Кулагін, *Каталицкія храмы на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*, 2-е выданне, Мінск, 2001, с. 183.

Wśród pozostałych cerkwi pięć świątyń miało dwie zakrystie, w tym cerkwie miejske w Dziśnie (jednokopułowa), Jaźnie i Starej Psui (dwukopułowe). Większość cerkwi miała po jednej zakrystii, bądź po lewej stronie części ołtarzowej (Kublicze), bądź po prawej (Hołubicze). W wiejskiej cerkwi w Bohuszewiczach (jednokopułowej) zakrystia, skądinąd „nikczemna“, znajdowała się „za Ołtarzem“, czyli jak można sądzić na osi prezbiterium.

Tylko w jednym przypadku wspomniana jest wieżyczka na dzwonek sygnaturki (raczej o formie barokowej), która umieszczona była w „dużej kopule“ cerkwi w Dziśnie.

W zdecydowanej większości cerkwi na terenie diecezji dzwonnica stała obok cerkwi. Podobnie było na terenie dekanatu hołubickiego. W Kubliczach stała dzwonnica „brusowana“, czyli zrębowa. Słupowa dzwonnica wzmiankowana jest w Ziabkach („Dzwonnica o czterech słupach pokryta w której Dzwonów 2.“), natomiast w Błosznikach był „w słupie dzwon 1“. Wśród cerkwi wiejskich wiadomo, że w Świle stała dzwonnica „brusowana“, a w Zaborzu słupowa. Ciekawostką jest to, że w dwu cerkwiach wiejskich dzwony były „w kopułach“, czyli raczej w wieżyczkach wieńczących barokowe „banie“ na cerkwiach, np.: w Ihumenowie – „Dzwonów w kopule nie wielkich trzy“, a w Czerniewiczach – „w kopule przedniej dzwonów 2“. W dużej części informacja o dzwonnicy jest bardzo ogólna: „W Dzwonicy Dzwonów dwa trzeci większy“ (Łużki). W przypadku sześciu cerkwi (pięciu wiejskich i jednej miejskiej w Hermanowiczach) brak informacji o dzwonnicy.

O tym, że bryły były bardziej skomplikowane, niż można sobie wyobrazić na podstawie wspomnianych opisów, świadczy dosyć zróżnicowana liczba drzwi i okien. Jedne drzwi miały cerkwie w Ziabkach i Jaźnie („podwojne malowane“), dwoje – w Kubliczach, troje – w Hołubiczach i Błosznikach. Także liczba okien w poszczególnych cerkwiach była różna – od czterech (Ziabki), pięciu (Błoszniki i Kublicze) do siedmiu (Dzisa, Jazno, Hołubicze, Stara Psuja). W wiejskiej cerkwi w Zaborzu (starej) odnotowano tylko 3 okna. Odrębne zagadnienie to drzwi i okienka w zakrystiach (np. w

obu zakrystiach w Dziśnie było po jednym okrągłym okienku z kratami). „Cerkiew brusowana“ nie oznacza tylko tego, że ściany były konstrukcji zrębowej, lecz także to, że konstrukcja zrębu była widoczna. W Jaźnie i Kubliczach zanotowano, że świątynia, oprócz tego, że była „brusowana“, była ponadto „tarcicami w koło obita“.

Dachy i kopuły pokrywał zwykle gont, wyjątkowo „tarcice“ (w Ziabkach) lub „dranice“ (w starych cerkwiach w Kubliczach i we wsi Bohuszewicze).

Teren wokół cerkwi to tzw. cmentarz przycerkiewny. Niestety wizytator nie podawał umiejscowienia zespołu cerkiewnego (cerkiew z cmentarzem i stojącą na nim dzwonnica) w przestrzeni miasta, miasteczka czy wsi. Jedyne informacje o cmentarzu to tylko to, czy teren ten był „oparkaniony“ (Dzisa, Jazno, Błoszniki, Kublicze) lub „nieoparkaniony“ (Hołubicze, Plissa). Niekiedy zupełnie brak informacji o cmentarzu (Łużki, Stara Psuja, Hermanowicze, Ziabki), co nie oznacza, że cmentarza tam nie było. Podobnie jest z informacjami o cmentarzach wiejskich (choć tu częściej brak informacji). W Zaborzu znajdował się cmentarz „nie ze wszystkim oparkaniony“ zaś w Puciacinie „nie oparkaniony ale rowem okopany“.

Paru uwag wymaga wyposażenie. Można obserwować postępującą asymilację elementów wyposażenia kościelnego do potrzeb cerkwi unickiej. Przejawia się to przede wszystkim w zastępowaniu tradycyjnego układu ołtarza głównego i ikonostasu. Spośród 179 cerkwi diecezji „Polskopółockiej“ ikonostasy zanotowano jedynie w 29, przy czym, w części z nich był to, jak się wydaje, ikonostas jednorzędowy lub zredukowany tylko do carskich wrót i dwu ikon namiestnych. W pozostałych 150 cerkwiach podstawowym wyposażeniem był zestaw utworzony z ołtarza głównego typu łacińskiego i najczęściej dwu, symetrycznie ustawionych ołtarzy bocznych.

W dekanacie hołubickim odnotowano tylko jeden ikonostas – w cerkwi św. Mikołaja w Dziśnie – i był to ikonostas w formie zredukowanej: „Carskie drzwi w kratę z drzewa robione malowane Obrazy dwa Spasitela i Najsświętszej Panny“. Ołtarz główny był tu dwukondygnacyjny, „snyckerskiej roboty malowany i pozłocany“. W dolnej części

znajdował się obraz patrona, a w górnej kondygnacji obraz „Najświętszej Panny” o nieokreślonym typie przedstawienia. Oprócz tego stały tu dwa ołtarze boczne: z lewej – św. Bazylego, z prawej – „NPanny Protekcyi” (Pokrowy) – „na optykę malowane”, czyli zapewne iluzjonistyczne. Tak zredukowany ikonostas wiązał się z innym podejściem Cerkwi unickiej do problemu adoracji Eucharystii, czego konsekwencją było wyeksponowanie ołtarza głównego, tak, aby był on widoczny wraz z tabernakulum i wprowadzaną do wyposażenia monstrancją¹⁸.

Najczęściej stosowanym rozwiązaniem był układ ołtarza głównego i dwusymetrycznie ustawionych ołtarzy bocznych. Rozwiązanie takie występowało w piętnastu cerkwiach, w tym w cerkwiach miejskich w Jaźnie, Hołubiczach, Starej Psui i Kubliczach oraz w wymienionej wyżej Dziśnie. W Łużkach oprócz ołtarza głównego z obrazem Najświętszej Panny były zamiast ołtarzy bocznych „Po bokach” dwa obrazy: „św. Mikołaja” i „Bohojawienia Pańskiego” (Chrztu Pańskiego). W kilku cerkwiach odnotowano większą ilość ołtarzy bocznych: 5 w Plissie (tu 2 dwukondygnacyjne), po 4 w Hołomyślu i Kowalach (tu 2 dwukondygnacyjne), po 3 w Czerniewiczach, Ziabkach i Świle (tu jeden dwukondygnacyjny).

Ołtarze główne mogły być bardziej lub mniej zdobne. Bardziej bogate zdobione to takie, które były „snyckarskiej roboty”, malowane i częściowo pozłoczone: w Dziśnie, Zaborzu i Kubliczach (wszystkie dwukondygnacyjne). Mniej zdobne nie miały złocień: dwukondygnacyjne w: Hołomyślu, Plissie, Nowej Psui i Zalesiu (ten niemalowany); jednokondygnacyjne: Kowalach, Hołubiczach, Świle, Ihumenowie, Ziabkach, Wianuży i Puciacinie (też niemalowane). Skromniejszy wariant to ołtarze „stolarskiej roboty” – dwukondygnacyjne w: Bohuszewiczach i Czerniewiczach; jednokondygnacyjne w: Łużkach, Starej Psui, Błosznikach, Porzeczu (niemalowane). Odmianą tego wariantu był ołtarz „na optykę malowany” (iluzjonistyczny?) w Jaźnie. Podobnie było z ołtarzami bocznymi, choć tu

¹⁸ J. Kowalczyk, Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII w., *Biuletyn Historii Sztuki*, 1980, nr 3–4, s. 347–362.

dominowały ołtarze „stolarskiej roboty” (w dziewięciu cerkwiach) i „na optykę malowane” (w sześciu cerkwiach); „snyckarskie” znajdowały się tak w cerkwiach miejskich (Hołubicze, Plissa, Błoszniki) jak i wiejskich (Puciacin, Kowale).

Mensy ołtarzowe były drewniane, nakryte zazwyczaj trzema tuwalniami (w Świle „Szwabska Złotem i Jedwabiem nazywana”) i czasem dodatkowym nakryciem (w Bohuszewiczach „pokrycie [...] wyszywane”). Pomiędzy tuwalniami umieszczano „antymiss” – tylko dwa zostały określone dokładniej: w Plisse z 1751 roku, od arcybiskupa połockiego Floriana Hrebnickiego (1719–1762) – wskazuje to na zakończenie jakiś prowadzonych tam wówczas prac, drugi w kaplicy w Wianuży, niedatowany, od arcybiskupa połockiego, metropolity kijowskiego Jasona Smogorzewskiego (1762–1788). Czasem zamiast „antymissów”, między tuwalniami znajdował się „portatel” lub „portatel Rzymski” (Hołomyśl, Zaborze, Świla, Nowa Psuja, Plissa, Ziabki). Jak się wydaje oznaczało to nie kamienną płytę, ale raczej antymins z łacińskim napisem.

Stosunkowo rzadko wymieniane były antepedia. Odnotowano je w Hrehorowiczach (trzy „korunkowe”), w Zaborzu („Materyalne stare”), w Kowalach (trzy „Materyalne”), w Hołubiczach („u Wielkiego Ołtarza Sukienne w kwiaty naszywane”), w Starej Psui („włóczkowe wyszywane”), w Wianuży („nicianskie korunkowe”).

Na mensie stało „Ciborium”, zazwyczaj „stolarskie” malowane, rzadko „snyckarskie” malowane (Dzisa, Hołubicze), wyjątkowo „ze drzewczkami Sklanemi” (Łużki). Ilość i rodzaj lichtarzy na ołtarzu była różna np. w Puciacinie – „drewnianych par 6. Cynowych dużych para 1. Spiżowych malenkich par 1”. Krzyże ołtarzowe „z Passyiką” mogły być srebrne (Plissa, Kublicze), cynowe (Puciacin, Hołubicze, Kowale, Świla), drewniane (Dzisa, Wianuża), mosiężny (Jazno), „Krzyż z Passyiką mosiężną lusterkowy” (Ihumenowo). Rzadko na ołtarzu umieszczany był relikwiarz (Dzisa).

Naczynia liturgiczne, to tradycyjnie puszka na prosforę (w Dziśnie „z rysunkami”) i kielich z pateną. Warto odnotować obecność monstrancji w Kowalach („mosiężna pobielana z Srebrnym

Melchisedechem“), w Hołubiczach („srebrna pozłocana z sedesem w kwiaty srebrne pozłocanym“), w Świle („Srebrna z promieniami miescomą pozłocanemi“), w Plissie (dwie srebrne połączone z puszkami na prosforę), w Kubliczach („Srebrna pozłocana z promieniami“).

Ikony wymienione w opisach wizytacyjnych, to prawie wyłącznie ikony w ołtarzach. Miarą niedoskonałości opisów jest fakt, że wśród dwudziestu jeden cerkwi, których wezwanie jest znane, ikona patronalna nie jest wymieniona w dwunastu świątyniach. Kanonicznie nie jest to możliwe. Tam gdzie była ona wymieniona, w sześciu przypadkach znajdowała się w ołtarzu głównym (Dzisa, Porzecze, Świła, Zalesie, Bohuszewicze, Ziabki), a w trzech w ołtarzu bocznym (Hołomyśl, Łużki, Jazno).

Najczęściej wspominano ikony przedstawiające Matkę Boską. Niedokładność opisów powoduje, że często nie wiadomo, o jaki typ przedstawienia chodzi. Sytuacja jest oczywista, kiedy odnotowany jest „obraz N Panny z Panem Jezusem“ – wymieniany w ołtarzu głównym w Hołubiczach, Błosznikach, Czerniewiczach, Bohuszewiczach, Ihumenowie, Zaborzu, oraz dodatkowo w ołtarzu bocznym w Czerniewiczach. Ikony były udekorowane srebrnymi szatami i koronami. Zapewne ten sam typ reprezentowała ikona określona ogólnie jako „N Panny“, z tym, że w dekoracji obrazu oprócz szaty srebrnej wymieniono także dwie korony, wskazujące na to, że ikona przedstawiała „Matkę Boską z Dzieciątkiem“. Tak określone przedstawienie znajdowało się przeważnie również w ołtarzu wielkim – w Hrehorowiczach, Puciacinie i Jaźnie (w tych trzech przypadkach bez szaty srebrnej), w Starej Psui (szata „bantajerowa“), w Plissie (szata mosiężna „pobielana“), w Kubliczach, Hołomyślu, rzadziej w ołtarzu bocznym – w Kowalach i Plissie (obraz w górnej kondygnacji, dekorowany tylko dwoma koronami). Trudniej określić rodzaj przedstawienia, gdy obraz „N Panny“ dekorowany był tylko jedną koroną, co zostało odnotowane w Hrehorowiczach, Nowej Psui, Plissie i Zalesiu. W tym ostatnim przypadku może być to ikona „Pokrowy“, gdyż cerkiew zaleska nosiła właśnie takie wezwanie, mogło to jednak być również przedsta-

wienie „Matki Boskiej Ostrobramskiej“. Zupełnie nie wiadomo, o jaki typ wizerunku chodzi, gdy jest wymieniany tylko sam obraz „N Panny“, bez żadnej dekoracji, tak jak w ołtarzach głównych w Dziśnie, Łużkach i Wianuży, czy też w ołtarzach bocznych w Porzeczu, Hołubiczach, Nowej Psui i w Ziabkach. Niekiedy obrazy określano dokładniej: „Protekcji Najsświętszej Panny“ [Pokrowy] (Błoszniki, Dzisa, Plissa), „Zwiastowanie Najswiętszej Pannie“ (Puciacin, Plissa) czy „Wniebowzięcie N Panny“ (Zalesie, Plissa). Podobny problem z identyfikacją rodzaju przedstawienia dotyczy ikon „Pana Jezusa“, wymienionych w Hołomyślu, Ziabkach i Zalesiu (tu z koroną mosiężną).

Z tradycyjnych ikon Kościoła wschodniego najczęściej – w szesnastu cerkwiach – wymieniany jest „św. Mikołaj“, między innymi w ołtarzu głównym w Dziśnie i Błosznikach; w Czerniewiczach – w szacie srebrnej z koroną, podobnie w Plissie (zamiast korony mitra); samą koroną ozdobione były obrazy św. Mikołaja w Dziśnie i Puciacinie (srebrne), w Kowalach (mosiężna) i w Wianuży (pobielana). Inne obrazy tej tradycji, spotykane są już znacznie rzadziej: św. Jerzy (Jazno, Plissa), św. Praxeda (Hrehorowicze), św. Bazyli (Dzisa), oraz „Bohójawlenie“ (Łużki).

Wiele przedstawień należało do wspólnej tradycji obu Kościołów, nie wiadomo więc, w jakiej wersji takie ikony zostały namalowane: Św. Trójcy (Porzecze, Hołubice – „w obłokach“, Zalesie, Błoszniki, Bohuszewicze, Czerniewicze, Wianuża i Ziabki), św. Jana Chrzciciela (Hołomyśl, Plissa, Kublicze, a także rzeźba na ołtarzu bocznym w Świle), św. Anny (Bohuszewicze, Kublicze, Kowale – tu z „Bogiem Oycem“), Przemienienia Pańskiego (Jazno, Świła), św. Józefa (Kowale, Świła), Ukrzyżowania (Plissa), św. Michała Archaniola (Nowa Psuja).

Niektóre warianty ikonograficzne scen religijnych i niektórzy święci byli bardziej charakterystyczni dla Kościoła łacińskiego. Szczególnie popularny był św. Antoni Padewski. Na terenie dekanatu hołubickiego jego ikony spotykamy w Plissie – z szatami i koronami srebrnymi oraz w Bohuszewiczach – z paskiem i promieniami

srebrnymi¹⁹. Inne tego typu przedstawienia to: św. Apolonia (Hołubicze), św. Franciszek (Kowale, Stara Psuja), św. Izidor (Kowale), św. Rozalia (Hołomyśl), św. Tadeusz (Nowa Psuja), „Opatrność Boża” (Plissa), „Zdjęcie z Krzyża” (Zaborze), „S. Xawery” (Ihumenowo – tu obraz patrona kolatora). Do łacińskiej ikonografii należała szczególnie popularna na tym terenie, zarówno w kościołach jak i w cerkwiach, rzeźba „Chrystusa Antokolskiego”, odnotowana na ołtarzach w Zaborzu, Kowalach (druga stała między ołtarzami bocznymi), Świle, Czerniewiczach i Plissie. Co prawda nigdzie nie jest ona nazwana w taki sposób, ale sądząc na podstawie opisu taka interpretacja przedstawienia wydaje się właściwa – np. w Zaborzu: „Statua Pana Jezusa z Cierniową Koroną Srebrną. Sukienka Szypowa różową Kitayką podszyta z wstęgami Szypowemi”. Unickim przedstawieniem była ikona „bł. Jozafata” (Bohuszewicze, Plissa – tu w szacie srebrnej). Ikony poza ołtarzami wzmiankowano rzadko: w Dzisie było „Resurrectio Christi na drzewie malowane”, w Kowalach „Po ścianach Obrazy wyrażające Całą mękę Zbawiciela i Narodzenia Pańskiego”, w Czerniewiczach „z obu stron tego ołtarza [głównego] Osób różnych świętych Malowanych 16.”. Inne obrazy wiszące na ścianach, to wyżej wzmiankowane w Łużkach, dwa w Plissie („św. Jana Chrzciciela” oraz „Pana Jezusa”) i jeden w Wianuży („N Panny”).

W większości cerkwi znajdował się „Obraz Ponośny”, czyli feretron, najczęściej z przedstawieniem Matki Boskiej z Dzieciątkiem z jednej św. Mikołaja z drugiej strony (Łużki, Zaborze, Nowa Psuja, Czerniewicze). Czasami zamiast św. Mikołaja przedstawiany był „Pan Jezus” (Jazno, Świła – „Spas”, Błoszniki), „św. Jan Chrzciciel” (Hołomyśl), „św. Joachim” (Kowale), „św. Jan Ewangelista” (Ihumenowo).

W całym dekanacie odnotowano obecność tylko jednej płaszczenicy (w Dziśnie, „na Szwabskim płótnie malowana”).

¹⁹ Na temat kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi unickiej: P. Sygowski, Słynąca cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi: Przyczynek do dziejów kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej w XVIII w., *Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie*, 2004, z. 12 (2004), s. 119–128.

Na terenie diecezji wśród jedenastu obrazów określonych jako „cudowne”, czy „słynące łaskami”, na terenie dekanatu hołubickiego nie było żadnego. Niemniej kilka przedstawień cieszyło się lokalnym kultem. Najwięcej wotów (m. in. 49 srebrnych tabliczek) znajdowało się przy niewielkim obrazku „Przemienienia Pańskiego” w Świle, nieco mniej wotów (w tym 41 srebrnych tabliczek) odnotowano przy obrazie „Matki Boskiej z Dzieciątkiem” w Puciacinie. Większa liczba wotów (od dwudziestu jeden do dwunastu) była przy obrazach „św. Anny z Bogiem Oycem” w Zaborzu, „Matki Boskiej z Dzieciątkiem” w Hołomyślu i Hołubiczach, „Błogosławionego Jozafata” w Bohuszewiczach i przy rzeźbie „Chrystusa Antokolskiego” w Zaborzu.

Z innego wyposażenia cerkwi warto wymienić różnorodne chorągwie, na przykład w Zalesiu – „Chorągiew polna Kitayki Różowej, Processylinowych czerwonych 4. Żałobna 1, Znaczków Kitayczanych 4.”. Odnotowano również krzyże procesyjne, takie jak kościelne – z rzeźbioną postacią Chrystusa Ukrzyżowanego – „Krzyż Ponośny z Pasyką rznietą malowany” (Dzisa, Puciacin, Zaborze, Nowa Psuja, Ihumenowo, Czerniewicze). W Ihumenowie był „Baldachim Kitaykowy z Fręzlami Włoczkowemi Żółtymi”. Wśród szat liturgicznych – „Apparatów” (felonionów), których liczono od jedenastu w Plissie do dwóch w Porzeczu, były także „Apparaty” albo „ornaty” określane jako „łacińskie” (Zaborze, Kowale, Nowa Psuja) lub „rzymskie” (Plissa, Czerniewicze).

Zwraca też uwagę stosowanie we wszystkich cerkwiach dzwonków ołtarzowych – od jednego w Bohuszewiczach i Nowej Psui, do pięciu w Plissie i Czerniewiczach. W ośmiu świątyniach wymieniono dzwonek przy zakrystii (Hołomyśl, Kowale, Hołubicze, Świła, Plissa, Czerniewicze, Kublicze, Ihumenowo). W cerkwi w Dziśnie wizytator uwzględnił także: „Kociołek do wody Święconey mosiężny Kociołek do Ognia żelazny, Dzbaneček do noszenia wody blaszany [...] Kowsz miedziany do lania Świec Mozdzieżów żelaznych 2. Karbona przy ścianie za zamkiem wiszącym Karbonek do kwesty drewnianych 3.”.

W niektórych cerkwiach liczba ksiąg liturgicznych była bardzo skromna. W Zalesiu i Porzeczu mieli tylko Mszał (Służebnik), w

Łużkach dwa Mszały, w Hołomyślu Mszały i „Książeczkę Jubileuszową”. Inne cerkwie posiadały więcej ksiąg: w Dziśnie czternaście, a w Kowalach i Plissie po dziewięć. Miejsce wydania podawano najczęściej wyłącznie przy Mszałach, z których najwięcej (piętnaście) pochodziło z drukarni unickich w Supraślu, tylko cztery z Wilna i jeden z Poczajowa. Trzy Mszały były „łacińskie”. W jedenastu cerkwiach odnotowano „Ewangeliczkę Polską z naukami”, a niemal w każdej „Książeczkę Jubileuszową”. W cerkiewnym wnętrzu chór muzyczny występował rzadko, jedynie w Porzeczu („prosty”) i w Zaborzu („z balasów toczonych”). Również tylko dwa razy spotykamy ambonę – w Kowalach, gdzie była połączona „z Konfessyonałem” oraz w Dziśnie „stolarskiej roboty malowana”. Tu także znajdowały się ławki.

Obraz architektury unickich cerkwi i ich wyposażenia w dekanacie hołubickim diecezji „Polskopołockiej” nie wskazuje na jakąś specjalną różnicę między świątyniami w miastach i na wsiach. Bogatszymi bryłami wyróżniały się trzy cerkwie wiejskie „krzyżowe” pięciokopułowe (Hołomyśl, Kowale, Świła). Za to wśród cerkwi miejskich była murowana (Hermanowicze), „krzyżowa” czterokopułowa (Błoszniki), oraz dwuwieżowa (Kublicze). W sąsiednim dekanacie brasławskim wśród trzynastu cerkwi miejskich, aż sześć miało dwuwieżowe fasady (Czeressa, Jody, Leonpol, Przebrodzie, Szarkowszczyzna Nowa, Szarkowszczyzna Stara). Tego typu cerkwi nie było tu wśród świątyń wiejskich²⁰. Bogatszym wyposażeniem wyróżniały się zarówno cerkwie w niastach (Dzisna, Plissa) jak i na wsiach (Kowale, Świła).

Usytuowanie cerkwi w topografii miejscowości nie interesowało wizytatora. Można to niekiedy ustalić, choć z powodu zniszczeń oraz późniejszych przekształceń bywa trudne. Spośród dwudziestu trzech miejscowości dekanatu hołubickiego, w których w końcu XVIII wieku znajdowały się cerkwie, do dziś stoją one tylko w sześciu. Jedynie cerkiew w Kowalach jest zachowana w jakiejś części swojej konstrukcji (zapewne także usytuowanie). Obiekt ten datowany na rok 1748, obecnie na planie krzyża, bez kopuł, z dobudowanymi

²⁰ P. Sygowski, Brasławski dekanat, s. 407–412.

niskimi dwoma wieżami²¹. W opisie z 1789 roku przedstawiana była jako „krzyżowa” i pięciokopułowa (jedna kopuła duża oraz cztery małe)²². Pozostałe zachowane cerkwie pochodzą na ogół z końca XIX i początku XX wieku. Wyjątkiem jest murowana cerkiew w Łużkach z końca XVIII stulecia, sto lat później przebudowana w rosyjskim stylu imperialnym²³. Trudno ustalić, czy obecne usytuowanie odpowiada miejscu, w którym świątynie te znajdowały się w 1789 roku.

W przestrzeni miejskiej ważnym topograficznym kontekstem umiejscowienia cerkwi jest jej położenie w stosunku do rynku, a także odległości do świątyń innych wyznań. W szeregu miast na Ziemi Chełmskiej województwa ruskiego, za pierzejami rynkowymi stały: z jednej strony kościół, z drugiej cerkiew, a z trzeciej bożnica (np. Zamość, Wojsławice, Tarnogród). Tam jednak gdzie plan miasta wkomponowywał się w starszą tradycję osadniczą, taki układ mógł być bardziej lub mniej nieregularny (np. Chełm, Szczepieszyń, Hrubieszów). Sytuacja na analizowanym terenie była jednak odmienna, ponieważ w omawianym czasie istniały tu tylko cztery rzymskokatolickie kościoły parafialne: w Kubliczach (murowany z 1783 roku, fundacji Sanguszków)²⁴, w Dziśnie (franciszkański, murowany z 1773 roku, fundacji Krzysztofa Malchiewicza-Chełchowskiego)²⁵, w Hermanowiczach (murowany w latach 1770–1782, fundacji Ignacego Szyryna)²⁶ i w Łużkach (popijarski, murowany w latach 1744–1756, fundacji Żabów)²⁷. Do dnia dzisiejszego dotrwały dwa ostatnie, wzniesione w stylu baroku wileńskiego. W Dziśnie pozostała ruina, zaś w Kubliczach tylko fundamenty. Można przypuszczać,

²¹ A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі*, c. 93.

²² APL, ChKGK, nr 143, s. 63–66.

²³ A. Кулагін, op. cit., c. 116.

²⁴ Według wizytacji z 1789 roku miasteczko było własnością Hieronima Tyszkiewicza (APL, ChKGK, sygn. 143, s. 84); zob. też przypis 17.

²⁵ M. Wrzeszcz, *Dzisna, Encyklopedia Katolicka KUL*, t. 4, pod red. R. Łukaszyka, L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicz, Lublin, 1985, s. 616.

²⁶ Zob. przypis 110.

²⁷ *SGKP*, t. 5, Warszawa 1885, s. 837. Tu podane że fundatorem kościoła był Antoni Żaba, kasztelan połocki. Walerego Żabę jako fundatora wymienia A. Kulagin (A. Кулагін, *Камаліцкія храмы на Беларусі*, c. 88–89).

że dwa te kościoły mogły być wzniesione w takim samym stylu. W porównaniu ze wspomnianymi kościołami cerkwie opisane w tych miejscowościach w końcu XVIII wieku były dużo skromniejsze. Nie wiadomo jak wyglądała murowana cerkiew w Hermanowiczach, ale przy wzmiance o niej brak entuzjazmu wizytatora, takiego jak odnotowany np. przy wizytacji cerkwi w Szarkowszczyźnie Nowej czy Nawłocze (obie w dekanacie braclawskim)²⁸. Sugeruje to jej skromniejszą formę. Wspomniana wyżej sytuacja zdaje się wskazywać na to, że kolatorzy, którzy najczęściej byli rzymskimi katolikami, inwestowali jednak bardziej w świątynie wyznania, do którego przynależeli, przynajmniej w większości tego typu przypadków.

Oczywiście równie interesujące jest pytanie o usytuowanie cerkwi unickich w stosunku do bożnic i żydowskich domów modlitwy w przestrzeni miasteczka czy większego miasta na tym terenie. Dzielnice żydowskie, położone na ogół w centrum lub blisko centrum miejscowości, były stałym – i częstszym niż świątynie rzymskokatolickie – składnikami tutejszego kulturowego krajobrazu. Równie interesujące byłoby określenie relacji przestrzennej pomiędzy cerkwią unicką a cerkwią prawosławną. Wiadomo, że obszar archidiecezji połockiej pokrywała również prawosławna diecezja mohylowska ze swymi dwustu sześćdziesięcioma siedmioma parafiami. W wykazie cerkwi prawosławnych tej diecezji brak jest jednak informacji o parafiach na terenie dekanatu hołubickiego²⁹.

Na obecnym etapie badań wiele pytań dotyczących zasygnalizowanych zagadnień pozostaje bez odpowiedzi. Należy przypuszczać, że szersza kwerenda archiwalna oraz identyfikacja nielicznych zabytków zachowanych w świątyniach, muzeach i kolekcjach prywatnych, pozwolą wyjaśnić wiele problemów i dostrzec w kulturze Kościoła unickiego zjawisko warte przywrócenia społecznej świadomości. Wymaga to szerokiej współpracy naukowców z Polski, Białorusi, Litwy, Ukrainy i Rosji.

²⁸ W Szarkowszczyźnie Nowej – cerkiew „wspaniała”, w Nawłocze – „pięknie zbudowana” (APL, ChKGK, nr 143, s. 17, 22).

²⁹ W. Kolbuk, op. cit., s. 331–336.

Aneks

Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 143 (dawna: 816): *Akta Wizyty Generalney Dyecezyi Polskopolockiej* (1789–1790), k. 36

Inwentarz Cerkwi Parochyalney Pliskiej pod Tytułem S Praxedy w Kollacyi WW Imc Panow Podbipientow Czasu Wizyty Generalney Roku 1789 Mca 9bra Sporządzony

Cerkiew [k. 36v] Cerkiew brusowana stara, gontami kryta z trzema kopułami i krzyżami żelaznymi. Drzwi podwojne na zawiasach żelaznych z zamkiem Wiszącym Okien dużych 6. w zakrystyi 2 za kratami żelaznymi drzwi od cmentarza z zamkiem wewnętrznym Szafa stolarskiej roboty Cmentarz nie oparkaniony na nim dzwonica stara z krzyżem żelaznym dzwonów 3. *Ołtarze* Wielki Ołtarz rżnięty malowany z Obrazem Nayswiętszey Panny Maryi z Szatą mosiężną pobielaną z dwoma koronami srebrnymi Tabliczek srebr' 5 Koralow sznurkow 16. w gorze Statua Pana Jezusa z sukienką płocienną w kwiaty y koroną Cierniową Srebrną Mensa Trzema Tuwałniami zastana pomiędzy niemi Antymiss stary. Ciborium Zamczyste malowane Krzyż z Passyiką Srebrny Lichtarzow Cynowych par 4. drewnianych par 3. Po prawey stronie Ołtarzykow rżniętych malowanych 3. w jednym Obraz S. Antoniego z szatami i koronami promienistymi srebrnymi Tabliczek srebrnych 6. w gorze S~go Jozafata z szatą srebrną, drugi z obrazem S Mikolaja z Szatą mosiężną pobielaną mitrą srebrną z kamykami w gorze nayswiętszey Panny koron srebrnych 2. Trzeci S~go Jerzego z Tabliczką srebrną 1 w gorze Nayswiętszey Panny z koroną srebrną 1. Mensy Tuwałniami nakryte Krzyż mosiężny stary 1. drewnianych z Passyikami cynowymi 2. Lichtarzow drewnianych par 7. Antymiss od JW. Floryana Hrebnickiego ArcB Polt~go 1751 R~u poświęcony. Po lewey stronie Ołtarzow rżniętych malowanych 2. jeden z Obrazem Protekcji Nayswiętszey Panny z Szatą Koroną i promieniami Srebrnymi, w gorze Obraz Zwiastowania Panny Maryi gdzie [k. 37] gdzie Bóg Oyciec Nayswiętsza Panna y Anioł w Szatach srebrnych drugi Obraz [sic!] Opatrzności Boskiej z odpustem wiecznym, tam Troyca SSS. y Nayswiętsza Panna w szatach srebrnych, swiat z blachą srebrną Tabliczka srebrna 1. w gorze Obraz uniebowzięcia Nayswiętszey Panny Maryi z szatą i Koroną srebrną Koralow sznurkow 3. Mensy Tuwałniami zastane Portatel Rzymiski, Krzyżow drewnianych 2 Lichtarzow cynowych par 2 małych cynowych par 2. drewnianych para 1. z teyże samey strony Obraz S. Jana Chrzciciela w szacie srebrney z promieniem

drugi Pana Jezusa z Fartuszkim promieniem i koroną Cierniową srebrną – Ponosny Oltarzyk rzuńty malowany z jednej strony obraz Narodzenia Pana Jezusa gdzie Bóg Oyciec Nayswiętsza Panna y S Jozef w szatach srebrnych z koronami srebrnymi Korali sznurkow 13. Koronka Bursztynowa, z drugiej strony Obraz Pana Jezusa – Chorągwi Rożnego Koloru 5. Szosta Polna Znaczkow 4 Krzyż ponosny 1. *Apparaty* 1szy Sztofowy zółty w kwiaty Srebrne z kołnierzem czerwonym 2gi Axamitny Zielony, 3ci Sztofowy Rożowy w kwiaty srebrne, 4ty Adamaszkowy biały 5ty Sztofowy w kwiaty Złote z kołnierzem Axamitnym zielonym 6ty Partyrowy w Pasy z kołnierzem żółtym 7my Partyrowy zółty z kołnierzem zielonym 8my Kitaykowy Żółty z kołnierzem zielonym 9ty Atlasowy żalobny Rzymskich 2. jeden Fioletowy w kwiaty z kolumną białą, drugi Adamaszkowy biały z kolumną Czerwoną Do tych Apparatów wszystkie należności niektóre stare [k. 37v] niektóre stare – Alb Tkackich 6. humeratów 4 Korporatów 4 Komeżek 6. Puryfikaterzow 8, Ręczników 6. Baldahin [sic!] drojetowy Bursa do Chorych Firanek pojedynczych 8 Podwoynych cztery Calun sukienny *Srebro Cyna etc* Puszka cum Venerabili Srebrna Kielichow z patenami pozłoczanych z Kielichow z patenami intus pozłoczanych 3. Puszka z monstrancją nowa Srebrna, Puszka Cynowa, Kielich z Pateną cynowy Monstrancja mosiężna pozłoczana z promieniami i puszką srebrną Eżyc srebrnych 3. Mirnica Cynowa, Ampulek cynowych z Tacą jedną par 2. Thurybularz mosiężny, kociołek miedziany, dzwonkow małych 5 szosty przy zakrystyi. Thurybularz mosiężny pobielany. Księgi Mszał Poczajewski Mszał Supraslski stary, Mszałik mały Oktoich Ewangeliczka Polska, Tryod, pisany, Psalterz, Osmohlasnyk Książeczki Jubileuszowe. *Papiery Funduszowe* 1672. X~bra 24. Datowana 1748 Junij 9 z Archiwum Archidiecezjalnego Pott~go Extraktem wydany Zapis wieczysto Fuduszowy, którym Jan Podbipienta Sędzia Ziemski Polto: y Katarzyna z Stabrowskich Małżonkowie, Dziedzice Plisy na Cerkiew Pliską Plac przy Cerkwi na którym Plebania zbudowana, w Polu za miastem od przyjazdu Glembockiego Gruntu morg 1. drugi morg za Jeziozem Plisem leżący Tudziesz Placow 3 w koncu miasteczka od przyjazdu Połockiego i Połwłoki trzy dla osadzenia Poddanych, nad to Poddanego Połwłoczniaka w Hlinnikach nadali wolne [k. 38] wolne miliwo we młynie Pliskim opisali i podzaręką Sta Kop Litewskich Ten Opis dotrzymać z swemi następcami obowiązali się Extrakci Sztuka 1. – Parochianow Domow 300

Paweł Sygowski

„Lenkijos Polocko” unitų arkivyskupijos Halubių dekanato cerkvės pagal 1789 m. vizitaciją

Santrauka

Abiejų Tautų Respublikos rytinių žemių XVIII a. istorinio kultūrinio kraštovaizdžio svarbi dalis buvo Unitų Bažnyčios aplinkoje susiformavusi kultūra. Kijevo unitų metropolija buvo padalyta į 8 dekanatus. Daugiausia nutolusi į šiaurės rytus, o kartu antra pagal dydį buvo Polocko arkivyskupija. Ją sudarė 27 dekanatai, kuriuose buvo apie 600 parapijų ir 250 filijų. Šiose žemėse taip pat egzistavo vienintelė Lenkijos ir Lietuvos valstybėje Mogiliavo stačiatikių vyskupija, kurioje buvo apie 270 parapijų.

Po Pirmojo valstybės padalijimo 1772 m. rytinę arkivyskupijos dalį užėmė Rusija. Abiejų Tautų Respublikai liko vakarinė dalis (10 dekanatų su 179 parapijomis ir 141 filija), apibūdinta kaip „Lenkijos Polocko” vyskupija. 1789–1790 m. ji buvo vizituota, greičiausiai tuometinio metropolito, taip pat Chelmo vyskupo Teodosijaus Rostockio pavedimu.

Vienas iš 10 „Lenkijos Polocko” vyskupijos dekanatų buvo Halubių, išsidėstęs šiaurinėje vyskupijos dalyje. Jį sudarė 22 parapijos ir 5 filijos. 10 iš jų buvo miestuose ir miesteliuose (Blošnikai, Dysna, Hermanavičiai, Halubičiai, Jazna, Kubličiai, Lužkai, Plisa, Senoji Psuja ir Ziabkai). Tik Hermanavičių cerkvė buvo nauja ir viena iš dviejų mūrinių tuometinėje visoje vyskupijoje. Likusios cerkvės buvo medinės, įvairių planų ir formų. Vyravo kupolinės (1–5 kupolų) cerkvės (Halubių, Blošnikų, Halomyslio, Kovalių, Svilos, Plisos, Jarnos, Senosios Psujos, Dysnos ir Ziabkų). Kublių cerkvė šalia vieno kupolo dar turėjo fasado frontoną, papuoštą dviem bokštais. Dvibokštės cerkvės dominuoja (6 pavyzdžiai) tarp Breslaujos dekanato, besiribojančio su Halubių dekanatu šiaurėje, miestų ir miestelių cerkvių. Visoje tuometinėje vyskupijoje jų iš viso buvo 13. Tai neabejotinas katalikų bažnyčių formų asimiliavimas cerkvių statybos tradicijoje, „Vilniaus baroko” (kurio puikūs pavyzdžiai šiuose kraštuose tarp cerkvių – Polocko katedra ir Berežvečiaus bazilijonų cerkvė, taip pat Gluboko, Hermanavių, Lužkų, Dunilovo ir Lučiojaus bažnyčios) įtaka cerkvių architektūrai. Varpinės (rąstinės ar stulpinės) stovėjo šalia cerkvių – net ir Kubliuose.

Katalikų bažnyčių elementų asimiliavimas dar geriau matyti unitų cerkvių vidaus puošyboje. Visų pirma tai rodo ikonostaso įrengimas pagal bažnyčių pavyzdį – jį sudarė pagrindinis altorius ir dažniausiai du šoniniai. Visoje tuometinėje vyskupijoje 179 cerkvėse buvo 29 sudėtiniai ikonostasai su didžiuoju ir šoniniais altoriais, o 150 cerkvių buvo tik pavieniai altoriai. Halubių dekanate minimas tik vienas ikonostasas Dysnoje, supaprastintas į karališkuosius vartus ir du Kristaus bei Dievo Motinos paveikslus. Be to, ten dar buvo dviejų tarpinių pagrindinis altorius ir du šoniniai. Plisose be didžiojo altoriaus buvo dar penki šoniniai, Ziabkuose – trys.

Tarp tradicinio liturginio inventoriaus į akis krenta monstrancijos Halubičiuose, Plisoje ir Kubličuose, taip pat kaimo cerkvėse Kovaliuose ir Sviloje. Ikonose vyrauja tradicinis vaizdavimas. Unitišką pal. Juozapato ikoną galima aptikti Plisoje, taip pat kaimo cerkvėje Bahuševičuose. Nemaža ikonų su Katalikų Bažnyčios šventaisiais: šv. Antanas Paduvietis Plisoje ir Bahuševičuose, šv. Pranciškus Senojoje Psujoje ir Kovaliuose, šv. Apolonija Halubičiuose. Dar dažniau tokio tipo vaizdavimą galime rasti kaimo cerkvėse: šv. Izidorius Kovaliuose, šv. Tadas Naujojoje Psujoje, šv. Rozalija Halomyslyje ar šv. Pranciškus Ksaveras Ihumenavoje. Dysnos cerkvėje paminėtinas „Prisikėlusio Kristaus“ paveikslas. Viešpaties atsimainymo paveikslas Sviloje, Dievo Motinos su Kūdikiu Pučiacine susilaukė ypatingo kulto – juos puošė daugiau nei po 40 votų.

Taip pat su Katalikų Bažnyčios tradicija reikia sieti Antakalnio Kristaus skulptūrą, kuri minima Plisos cerkvėje ir kaimo cerkvėse Čarnevičiuose, Kovaliuose, Sviloje ir Zabožėje. Katalikų Bažnyčios tradiciją liudijo dažnai minimi altoriniai ir procesiniai kryžiai su Nukryžiuotoju. Cerkvių interjerams būdinga Kristaus guldymo į karstą ikona visame dekanate minima tik Dysnos cerkvėje.

Vakarietiški interjero elementai Dysnos cerkvėje buvo suolai ir sakykla (minima ir Kovaliuose). Verta paminėti kaimyniniame Breslaujos dekanate trijose cerkvėse buvusius vargonus, vienintelius visoje vyskupijoje. Cerkvėse vargonus sutinkame retai, dažniau jie sutinkami Chelmo vyskupijoje ir Vladimiro vyskupijos Brastos oficijolate.

Tarp liturginių knygų Halubičių dekanate dažniausiai jų leidimo vieta nurodyta prie mišiolių, iš kurių 15 buvo leisti Supraslėje, 4 Vilniuje, 1 Počajive; 3 buvo lotyniški. 11 cerkvių buvo „Lenkiška evangelinė knygelė su mokymais“.

Miesto cerkvės, bent jau šiose žemėse, labai nesiskyrė nuo kaimo cerkvių. Tačiau atrodo, kad buvo kur kas kuklesnės už negausias bažnyčias šiame dekanate, ypač puikius „Vilniaus baroko“ pavyzdžius Hermanavičiuose ir Lužkuose.

1789 m. vizitacija – tai paskutinė galimybė apčiuopti unitų tradiciją šiose žemėse prieš Abiejų Tautų Respublikos trečiąjį padalijimą (1795). Rusijai užėmus jos rytines žemes, prasidėjo unitų persekiojimas, o šios veiklos eskalavimas baigėsi Unitų Bažnyčios panaikinimu imperijoje 1839 m. Tai buvo vykdoma drauge su propagandine veikla, kuria Rusija apsiėmė ginti vietinius „mažuosius rusus“ (tai yra Baltarusijoje ir Ukrainoje) prieš lenkinimą ir katalikinimą, dėl ko jie iš tikrų rusų ir buvo tapę „mažaisiais rusais“. Rusijos valdžios prijungtose žemėse vienu svarbiausių akcentų buvo kultūrinio kraštovaizdžio transformavimas, daugiausia perstatant senas ir statant naujas cerkves, taip pat įrengiant stačiatikių interjerus – viską cariniu imperiniu stiliumi. Vėliau XX a. istorija atnešė tokius tolimesnius cerkvių praradimus, jog šių žemių unitų tradicija buvo beveik visiškai sunaikinta. Norisi pabrėžti, jog ši tradicija beveik du šimtmečius buvo krašto kultūrinio kraštovaizdžio dalis ir todėl verta prisiminti ir tyrinėti.